

Kosztolányi felkonczolva

Kosztolányi Dezső „szép” és Koncz István „megszakított” mondatairól

Megesik, hogy az írókat a világháborúk, katasztrófák próféta jósaiként kezeli az irodalomtörténet. Viszont azzal, hogy két mozzanatot, a művekben megfogalmazódó sejtéseket és az utólagos történelmi eseményeket összeolvastuk, az értelmezést leszűkítettük, s nem is műveket, hanem a szerzői szubjektumot emeltük piedesztálra, mely így ledönthetetlen szoborként feszít az alásüllyedt művei fölött. Kosztolányi Dezső a *Mit tegyen az író a háborúval szemben?* című 1934-es esszéjében a következőt írja: „Tudom, van egy közhit, mely szerint az író a benne lakozó isteni szikra folytán mindent jobban tud, s ösztönével, sugallatával, hatodik érzékével azonnal rátapint a bajok rejtett kútfejére, akár a forráskutató. Ezt a regényes és émeltygős fölfogást semmi se támogatja. Elöttem legalább merőben érthetetlennek tetszik, hogy a kifejezés művésze miért lásson világosabban az élet, az emberi teendőket és követelményeket, a politikai, a közgazdaság szövevényes és nagy szaktudást igénylő kérdéseiben, mint bárki, mondjuk egy értelmes csizmadia, vagy egy értelmes állatorvos. Nyugtalanul aludnék, ha a világ sorsát az író kezére bíznák.”¹ Kosztolányi nem tagadja az író sejtéseit, csak azt vitatja, hogy ő lenne az egyedüli, aki látná a közelgő kataklizmákat. Ilyen szempontból a szerzői életmű elválaszthatatlan az adott korszak tudományos, politikai, szociális, kulturális stb. megnyilvánulásaitól.

Most térben és időben egymástól két távol levő alkotó munkáját hasonlítom össze egy, mindkettőjüknél megjelenő mondat függvényében: „Háború lesz.” Kosztolányi Dezső ezt a mondatot a két balkáni háború,

¹ In: Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Vál. és a sajtó alá rendezte Réz Pál. Osiris, Budapest, 2002, 570–571.

illetve az I. világháború előtt fogalmazza meg egy 1909-es belgrádi útirajzában (*Belgrádi napló*, később átdolgozva *Belgrádi képek* címen az 1916-os *Tinta* című prózakötetében). Ugyanerre a mondatra találhatunk a hetvenkilenc évvel később született Koncz István-versben, az 1987-es *A Tisza partján* címűben, mely a szerző második, *Ellen-máglya* (1989) című kötet záródarabjaként jelent meg. Négy évvel a máig tartó jugoszláv katalizma előtt. Míg Kosztolányi esetében az első balkáni és az I. világháború előérzete sejlik fel, addig Koncznál a kilencvenes évekbeli jugoszláviai megszárlás és ezen túl a háború általános élménye fogalmazódik meg. Koncz az egyik, 1993-as, tehát a háború alatti interjújában elbeszélte a vers születésének történetét, eszerint Domonkos István még '84-ben Kanizsán étteremben megkérdezte Koncztól, hogy mit gondol, lesz-e háború, Koncz a vacsora után leírta a mondatot, s később a verset is. A háború előérzete kapcsán Koncz a következőt mondta ugyanitt: „Tito halála után egy-két évvel, aki kellő érzékenységgel figyelt, nem tájolta el magát, az mind láthatta. Megdöböntő, hogy tényleg nem látták az emberek ezt a veszélyt.”² Viszont Koncznál az aktuális politikai kérdésen túl a háború, a pusztulás mélyebb távlatokat kap: „A versnyitó és -záró komor jövőndőlés: »Háború lesz« úgy fogja keretbe az elmúlás, a pusztulás képeit, mint ahogy Franz Kafka *Per* című regényében válik az ítélet a végrehajtás folyamatává. [...] Koncz István e verse azt (is) sugallja: a pusztulás nem egyszerre jön, maga a létezés válik lassan pusztulássá.”³ Koncznál a háború héraikleitoszi dimenziókat ölt⁴, az emberi világ, a megtört metafizikus tájkép örök állapota lesz, amiből az következik, hogy mindig háborúval, pusztulással állunk szemben. Ebből a szempontból a két szerző idézett mondata mindig alkalmas lesz a posztracionalizációra, hiszen éppen Héraikleitosz filozófiájából következik az, hogy a háború a béke párjaként: örök. Ez összecsenghet Paul Virilio azon gondolatával, miszerint „az elrettentésen alapuló totális béke nem egyéb, mint más eszközökkel folytatott totális háború”⁵, illetve a következő megállapításával: „Valamennyien civil katonák vagyunk már, anélkül, hogy tudnánk. [...] Az emberek nem ismerik fel identi-

² Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván: „*A homo moralisnak átkozottul nehéz a sorsa*”. *Beszélgetés Koncz Istvánnal*. Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván: *De azért itthon is maradni...*, Tárogató, Budapest, 1994, 166.

³ Juhász Erzsébet: *Aki tanyát ütött a hiábavalóságban*. *Ex Symposion*, 1997/19–20., 74.

⁴ „Háború mindenek atyja és mindenek királya.” Héraikleitosz 54. [B 53], Ford. Kerényi Károly. In: *Görög gondolkodók 1*. Kossuth, Budapest, 1996

⁵ Paul Virilio – Sylvere Lotringer: *Tiszta háború*. Ford. Bánki Dezső. Balassa Kiadó – BAE Tartóshullám, Budapest, 1993, 25.

tásuk, tudatuk militarizált részét.⁶ Ez az állandó fenyegetettség több Koncz-versben megfogalmazódik, például az *Ellen-máglya* kötet *Unalmas élet* című versének háromszor visszatérő refrénjében: „Üss vissza!”⁷, vagy alábbi soraiban: „a szeretet nem elég, / mintha csak háború lenne, / a szeretet hazaárulás, és / halál jár érte!”⁸, vagy másutt: „kies vidék visszafogott ütem / minden mozdulat tudat alatt [...] remekművek születnek tudat alatt / a készülő háború választott túlélői / toborozzák választóikat”⁹ (*47 nem keres szám*). Ez a háborús létállapot lelki csataterén is zajlik, s nemcsak a második, hanem az első Koncz-kötet sajátja is, gondoljunk csak *A szép Tisza és más* című vers visszatérő refrénjére: „A part ellenségem!”¹⁰ Ezt a költeményt a Koncz-recepció nem hozta közvetlen kapcsolatba a '90-es évek balkáni méészárlásaival, valószínűleg azért, mert időben távolabb, az 1969-es *Átértékelés* című kötetben jelent meg. Szerkezetileg hasonlóan épül fel, mint a későbbi Tisza-költemény: az ösztönös, elfojtott indulatot tükröző felkiáltás után békésebb természeti tájleírások következnek, melyeket megszakít a visszatérő, refrénszerű felkiáltás. Ilyen szempontból e két költemény akár párversnek is tekinthető. Így *A Tisza partján* nemcsak Kosztolányi mondatával, hanem Koncz korábbi Tisza-költeményével szintúgy párhuzamba hozható. Felidézi és ezáltal állandóvá teszi az előző háborús fenyegetettség hangulatát. A Koncz-recepció elsősorban *A Tisza partján* költőjére húzta rá a próféta jelmezét. Sőt, ehhez maga a szerző is hozzájárult a '93-as, idézett interjújával. A háború alapeszméje viszont akkor is ott lenne *A Tisza partjában*, ha nem következett volna be a jugoszláv összeomlás. Amennyiben engedünk az aktuálpolitikai események csábításának, akkor leszűkítettük a vers értelmezési lehetőségeit, s elmulasztjuk figyelembe venni a háború gondolatának rétegzettségét a koncz-i költészetben. A háború, illetve a háborúra való készülődés nem pusztán hérakleitoszi asszociációkat, hanem a keresztény utolsó ítélet mozzanatát, az apokaliptikus végösszeomlást is eszünkbe juttatja. Koncz keresztény hagyományhoz való viszonyát leginkább talán a *Himnusz - suicid* verse érzékelteti: „Vállalom mindazt, ami / bennem / és benned vagy asszonyod / alélásában mértéken felüli, – / vállalom a Krisztust is, aki / mértéken felüli.”¹¹ Ám Koncznál a keresztény erkölcs nem megoldás, hanem *az én* állandó felülírását, át-

⁶ Virilio: i. m. 20.

⁷ In Koncz István: *Összegyűjtött versei*. Szerk. és az utószót írta: Toldi Éva, a verseket Virág Ibolya gyűjtötte össze. zEtna, Zenta, 2005, 132.

⁸ Koncz: i. m. 132.

⁹ Koncz: i. m. 51.

¹⁰ Koncz: i. m. 64.

¹¹ Koncz: i. m. 36.

értékelését problematizálja, s nem a hitvallás szerepét tölti be, hanem az etikai alapállás viszonyító pontjaként jelenik meg. Mikola Gyöngyi szerint Koncznál a „morál, akárcsak az űrnek a tér, a versnek a forma, a mozdulatnak a test: határ és mérték, az emberi cselekedetek mértéke, és mint ilyen rend-képzeteink egyike”.¹² Ez lesz a fogalmi kategóriákkal operáló első két Koncz-kötet versbeszédének egyik forrása: „Fogalmakra és fogalmakba redukálódik így a versbeszéd, és ezeknek a fogalmaknak az irodalmi hagyomány meg egyfajta, a létezés szabadságát védelmező, nagyon szigorú etikai beállítódás a forrása.”¹³ Pilinszkyhez hasonlóan Koncz több költeményében megidézi az ítélet előtti kiüresedett, Isten nélküli egzisztenciális állapotot, ami erkölcsi önvizsgálatra szólít fel (*Ítélet; Himnusz - suicid, Fohászféle azért, hogy soha ne kelljen ölnöm; Élmény, in perfectum; 47 nem kerek szám* stb.). *A Tisza partjánál* következő sorai is összecsengenek ezzel a gondolatmenettel: „Átok sújt mindenkit, / aki már egyszer ölt, akár szívében is, / vagy csak úgy, hogy históriát ír; – / torlódik a víz és a felszín, / hullám és lelkiismeret összecsap, / borzongva szétterül, – / a mélyben örvény dül, / ősi, vak erő, – / a bűn örök életű.”¹⁴ Az önismeret folytonos felülbírálása, felülírása szempontjából mondhatjuk, hogy Koncz költői szubjektuma: *homo ethicus*.¹⁵ Koncz költészetének etikai dimenziója a lírai alany önvizsgálatra való felszólításában mutatkozik meg: a tudatalatti rétegek, gyilkos ösztönök feltárásában. Koncz *homo ethicus*a nem azonos Kosztolányi *homo moralis*ával, aki nem önvizsgálatra, hanem feltétlen követésre szólít fel: „[...] szigorú törvényeket hoz, háborúkat indít, gyilkolat és akasztat az erkölcs nevében”.¹⁶ Koncz moralitása, állítása szerint, meg hasonlottságot tükröz: az írás s így a költészet magában rejti azt a veszélyt, hogy visszaélhetnek vele, uszításra használhatják fel. Ezért Koncz moralizmusa nem a tisztánlátás gögijéből, hanem a kétely bizonytalanságából fakad. Bori Imre szerint nála a táj sem mentes a kételytől: „Nem idill Koncz István táji látványa. Kétellyel van teli, és ez a kétely költészetének fő jellemzője.”¹⁷ A költészet alapjában érződik ez a meg hasonlottság: a kétely,

¹² Mikola Gyöngyi: *A határ-paradoxon Koncz István költészetében. Ex Symposion*, 1997/19–20., 3.

¹³ Bányai János: *Eltűnés a versben*. In: B. J.: *A védett vesztes*. Forum, Újvidék, 2006, 202.

¹⁴ Koncz: i. m. 147.

¹⁵ Koncz a „homo moralis” elnevezést használta, ám a már idézett interjújában elhatárolta magát a Kosztolányi-féle „hono moralistól”. (Vö.: Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván: i. m. 165.) Hogy ne keverődjön össze a két nézőpont, Koncz esetében *homo ethicus*ra neveztük át a kérdéses kategóriát.

¹⁶ Kosztolányi Dezső: *Szépség*. In: Kosztolányi, i. m. 303.

¹⁷ Bori Imre: *Olvasatok. Ex Symposion*, 1997/19–20., 79.

a pusztulás tartalma áll szemben az erkölcsön túli, öncélú formával: „Rossz embert is lehet szeretni, / hisz az anyag nem rossz vagy jó, / csak esetleg tökéletes formájú, / s a maga módján a forma – / ahogy a képzelete befogadja, / minden erkölcsön túl: öncélú”¹⁸ (*A rossz szerep*). Viszont a jó és a rossz kérdése korántsincs eldöntve nála, a kétely elbizonytalanítja a könnyű kategorizálást, az ítéletet, ezért az idézett költemény vége önreflexív módon a vers értelmezését az erkölcsével állítja párhuzamba: „marad a forma és az, / amit ki-ki elhisz róla”.¹⁹ A vers, illetve a művészet esztétikuma nem oldja fel az etikai problémát.

Úgy tűnik, Koncz első két kötetében kételkedik a l’art pour l’art *szépség* esztétikájában, amit Kosztolányi – Kant filozófiájára támaszkodva – szembeállít az erkölcsösséggel. Kollár Árpád meglátása szerint: „Koncz az esztétizáló kifejezőmódot háttérbe helyezve alakítja ki metaforikus, szimbolikus, olykor allegorikus versvilágát.”²⁰ Ezzel szemben Kosztolányinál a *homo aestheticus* „a tiszta boldogságot már megtalálta a szemléletben, az a legmagasabb rangú ember, aki a lélekben birtokolja a világot, akinek nincs szüksége közvetítőkre, aki magában is teljes egész, akinek erkölce a szépség”.²¹ Szirák Péter szerint Kosztolányinál az esztétikum közvetetten ébreszti fel az erkölcsiséget: „Úgy tartotta, hogy az irodalom nem tud mértéket adni cselekvéseink számára, de a jó irodalom, az esztétikai tapasztalat *felébreszti* és ébren tartja az erkölcsit és elgondolkoztat a mérték mibenlétében, változékonyságán és eseményszerűségén.”²² Amikor Kosztolányi említett útirajzában a készülő háborúról olvasunk, akkor észre kell vennünk az erkölcsi diktátorral, a *homo moralisszal* szembeállított *homo aestheticust*, aki a háború előérzetét esztétikus mondatban fogalmazza meg: „Valamelyik utas levette gyémántgyűrűjét, és az üvegre nagy, értelmes betűkkel – magyarul – rákarcolta: – Háború lesz.”²³ Érdemes itt rávilágítanunk arra, hogy az ismeretlen utas gyémántgyűrűvel ír, értelmes betűkkel, ráadásul magyarul. Kosztolányi írásában a szerbek a háborút nem „értelmesen” várják, s legfőképpen nem gyémánttal vésik fel a háború gondolatát, hanem vadul vágyakoznak a háborúra, mert számukra az felszabadulást

¹⁸ Koncz: i. m. 74.

¹⁹ Koncz: i. m. 74.

²⁰ Kollár Árpád: *Koncz István, az átértékelő. Tiszatáj*, 2009/1., 94.

²¹ Kosztolányi: i. m. 303.

²² Szirák Péter: *Az emlékezés elevensége*. In: *Az emlékezés elevensége. Kosztolányi Dezső Napok a szülőföldön*. Szerk. Hózsá Éva, Arany Zsuzsanna, Kiss Gusztáv. Városi Könyvtár, Szabadka, 2007, 234.

²³ Kosztolányi Dezső: *Belgrádi képek*. Európai képeskönyv. Szerk. Réz Pál. Szépirodalmi, Budapest, 1979, 13.

jelent, mintha az ösztönök szabadulnának fel a rájuk kényszerített rend alól, amit a Monarchia diktatúrája képviselt. Marko Čudić ebben burkoltan szerbek lenézését látja, mert Kosztolányi a szerbek kapcsán a 19. század végére kialakult Balkán-képet, publicisztikai sztereotípiákat mozgat a belgrádi útirajzában. Čudić vitatja az Illyés Gyula és Útasi Csaba által magasztalt Kosztolányi „útleírói »objektivitását«”.²⁴ S bár nem vonja kétségbe Kosztolányi megállapításainak általános értelmét, konkrét vonatkozásukat (szerbek, Belgrád) elnagyoltnak tekinti: „tömör művészettel előadott víziószerű képei ugyanis teljesen elszakadnak a megtapasztalt realitástól”.²⁵ Kosztolányi ebben az útirajzában a szerb nemzetet szegénynek, vadnak, részegnek, háborúra éhesnek láttatja, empátia nélkül.

Amennyiben viszont megnézzük Kosztolányi többi műveiben megbúvó szerb-képet, akkor a sztereotípiák mellett empátiát is felfedezünk. Például *A szerb* című novella Bogumil nevű hőse éppen attól rokonszenves az elbeszélő számára, hogy nem fojtja el az érzéseit, vágyait, mindennel elégedett és szabad, akkor is, ha az elbeszélő több esetben iróniával láttatja az ösztönös szereplő műveletlenségét, hirtelen, vad és gyakran érthetetlen természetét. Továbbá meg kell említeni Kosztolányi Veljko Petrovićhoz²⁶ írott, 1909-es levelét, melyben azt állítja: „Én magamat régen-régen, mióta csak öntudatosan nézem az életemet és az érzéseimet, szlávnak érzem.”²⁷ A romantizált szlávsághoz, így a szerbséghez a költészetet, a szerencsétlenséget, a kísértetlátást, álmodozást és az átkot köti. Aztán meg kell még említenünk azt is, hogy a *Belgrádi képek* című útirajz első, *Belgrádi napló* című változatában még találni empatikus sorokat a szerb történelem és a szerb mentalitással kapcsolatban: „Ez a nép most kiáltani akar. Ordítani, lázongani, jajgatni a tüdőrepedésig, és sírni, lövöldözni, halált adni és kapni, minthogy számára egy átok van, csak egyetlenegy, és ez: szótlanul elpusztulni. A világtól eldugott falu lakói érezhetnek ily vak gyűlöletet a gyorsvonat iránt, mikor nap-nap után látják, hogy nem áll meg előttük, hanem cinikusan füttyent egyet. [...] A világtörténelem éppígy megy a maga útján, Szerbia nélkül.”²⁸ Éppen emiatt kissé leegyszerűsítőnek hat Marko Čudić elemzése, amikor nem veszi figyelembe Kosztolányi szerb, il-

²⁴ Marko Čudić: *Balkán-képek a 20. századi magyar irodalomban. Kosztolányi Dezső és Kukorelly Endre szövegei. Híd, 2007/2.*, 54.

²⁵ Čudić: i. m. 55–56.

²⁶ Kosztolányi és Veljko Petrović kapcsolatáról lásd bővebben: Bori Imre: *Kosztolányi Dezső és Veljko Petrović*. In: *Az emlékezés elevensége*: i. m. 159–162.

²⁷ Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*. Egybegyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Réz Pál. Osiris, Budapest, 1996, 186.

²⁸ Kosztolányi: i. m. 315.

letve Balkán-képének ellentmondásosságát: „Az intoleranciától és elvakult sztereotípiáktól hemzsegő szöveg e válfaja természetesen nem jellemezte a széles látókörű Kosztolányit, ám fiatalkori belgrádi útleírásában mégis arra kaphatja magát, hogy nem is ismervén a szerbeket és nyelvüket, a szegénység és vidékiesség láttán, *en block* elutasítsa az autentikus szerb kultúra és műveltség esetleges pusztaságát is.”²⁹ Ezzel kapcsolatban érdemes figyelembe venni, amit Thomka Beáta állít Paul Ricoeurra támaszkodva: „A napló, útirajz, emlékirat műfajok is valójában ego-histoire-ok, éntörténetek, melyeknek elbeszélői és rajzolói maguk is állandó alakulásban vannak. Az önbeszélők beszédmódja újraírás, önkorrekció. A napok eseményeivel, az életesemények folyamataival, az utazással mint cselekvésformával a megszólaló személy együtt változik. Sőt, keresi a változást: a helycserével kiteszi magát a nézőpont közelítő, távolító mozgásának.”³⁰ Thomka szerint Kosztolányi útirajzai prózai elbeszélésként is olvashatóak, amit alátámaszt az a tény is, hogy Kosztolányi néhányukat – köztük a belgrádit is – felvette az 1916-os *Tinta* című kötetébe. Ebből a szempontból a *Belgrádi képek* sztereotip megfogalmazásai nem Kosztolányi, hanem az útirajz hőségének változékony, szubjektív impresszióit tükrözik. Vagyis az útirajzok elbeszélő-hőségének megfigyelései nem minősíthetők „objektívnek”. Ezért egyetértünk Čudićtal, amikor megkérdőjelezi Illyés Gyula és Utasi Csaba objektív Kosztolányi-képét. Ám Čudić következtetéseit Kosztolányi szerb, illetve Balkán-képéről vitathatónak találjuk az ambivalencia, illetve az útirajz hangsúlyozottan szubjektív nézőpontjának figyelmen kívül hagyása miatt. Továbbá bármennyire is túlzó Kosztolányi útirajza helyenként, a szerbiai állapotok nyomorúságáról szóló részeket nem vonjuk kétségbe, hiszen erről a kor szerb írói is szólnak (vö. Borislav Stanković, Branislav Nušić, Radoje Domanović, Ivo Andrić stb. írásaival). Amennyiben a szerbiai századelői állapotokat összehasonlítjuk a nyugat-európaiakkal, akkor valóban kulturális és gazdasági lemaradást tapasztalunk. Viszont ezt a problémát nem kezelhetjük empátia, pontosabban annak belátása nélkül, hogy milyen tényezők okozták Szerbia századelői elmaradottságát, ami miatt az akkori közvélemény a háborúban látta az egyedüli megoldást (ahogyan más, Monarchiát szolgáló kelet-közép-európai nemzet is). Mindettől függetlenül Čudić pontosan rávilágít Kosztolányi saját nemzete iránti vak elfogultságára, amikor Kosztolányi egy belgrádi gyerek idegenhez való viszonyát a magyar falusi gyerekek viselkedéséhez hasonlítja.

²⁹ Čudić: i. m. 57.

³⁰ Thomka Beáta: *A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzok*. In: *Az emlékezés elevensége*: i. m. 555.

Kosztolányi itt burkoltan azt veti fel, hogy a szerb kulturális központ a magyarországi falu szintjével ér fel. S ezzel visszakanyarodtunk megint az útirajz zárómondatához, melyet gyémánttal karcoltak az üvegre, értelmes betűkkel és magyarul. A Kosztolányi-útleírásból azt vonhatjuk le, hogy magyarul írni értelmes, művészi cselekedet. Ehhez képest Koncz mondatai, ahogyan azt Sava Babić állítja az összegyűjtött Koncz-versek szerb kiadásában, nem „szépek”: „Szinte nem is szándékozott szép verset írni, ritkák az áthajlások nélküli sorai, az időmértékes ritmusról nem is szólva. Később mégis bizonyos költeményei ebből a szempontból oldottabbak lesznek, ám sohasem közelítenek a szokványosan bravúros, szép lírához.”³¹ Koncz töredékes versmondattai szembeállnak Kosztolányi századelői szépségeszményével, versformái a virtuózan „szép” Kosztolányi-lírával, mely a költő szabadverseiben is megnyilvánul. Koncz költészete a logikus, lineáris gondolkodásmódot átértékeli, olyan töredékes, repedezett mondatokat hoz létre költészetében, amelyek különböznek a Kosztolányi-féle lineáris vezetésű mondatokhoz képest. Majd csak a kötetekben meg nem jelent kései darabjai – amelyek könyv alakban először a zEtnánál megjelent *Összegyűjtött verseiben* láttak napvilágot – mutatnak rokonságot az avantgárd előtti mondat-, illetve versfeldfogással: „A korábbiaktól erősen eltérő mondatfűzés, lírai élményt tárgyiasító tájkép távol a fogalmaktól és közel a vallomáshoz – ez a poétikai tapasztalat mutatja fel magát e kései verskompozíciókban, hasonlóan mint a legkorábbiakban, de azoktól lényegesen magasabb színvonalon.”³²

Akárcsak a symposionista költőknél, Koncz sem volt érintetlen a kortársi délszláv irodalmi mozgásoktól. Poétikája leginkább talán a II. világháború utáni szerb költészet megújítója, a neoszimbolista Branko Miljković hermetikus verselképzelésével rokonítható (azzal, hogy tovább is lépett a szerb költő nyelvbe, illetve a költői szóba mint fenoménbe vetett hitén). Miljković a mallarméi, illetve a neoszimbolista Valéry-vonalat gondolta tovább a szerb költészetben (figyelembe véve Momčilo Nastasijević különleges, zenei gondolatú versnyelvezetét). *A költészet értetlensége* [Nerazumljivost poezije] című esszéjében arról ír, hogy a modern vers már nem hisz a lineáris világleírásban: „Mivelhogy, amint azt Cassou mondja, a lineáris megértése eltűnt az életünkől, az egész folyto-

³¹ „Gotovo da nije ni hteo da napiše lep stih, retko su mu stihovi bez opkoračenja, da o samerljivom ritmu i ne govorimo. Kasnije pak njegove pesme postaju u tom pogledu nešto blaže, ali se nikada ne približavaju uobičajenoj bravuroznoj, lepoj lirici.” Sava Babić: *Pesnik s ekve pratilje*. In: *Izabrane pesme Ištvana Konca*. Izbor: Eva Toldi. Prev. Judia Šalgo i Draginja Ramadanski. zEtna, Senta, 2007, 153–154.

³² Bányai: i. m. 203.

nosságának formaeszményét el kellett vetni. Amennyiben a linearitás az, amely létrehozta a formát, akkor a klasszikus értelemben vett forma többé nincsen. A költészet szabad és diszkontinuitás formái felé fordult.”³³ Koncz verseinek hermetizmusa, megszakítottsága hasonló elképzelésből eredhet. Ezek a művek néha valóban nehezen megközelíthetőek, nem adják meg könnyen magukat. Koncznál ez tudatos költői magatartás, hiszen a korai és a kései, kötetbe fel nem vett költeményekben megtalálhatóak mindazok a versdíszek, formai jegyek, narratív, lineáris megoldások, amelyeket Koncz a középső alkotói korszakában a versben versről gondolkodva elhagyott, illetve átértékelte, átstrukturált.

Fontos kiemelni, hogy Koncz hermetizmusa mégsem egyenértékű a mallarméi *l'art pour l'art*-ral, ettől a kritika által is gyakran emlegetett etikus magatartása menti meg. Ez a vonás legnyíltabban talán Tolnai Ottó kedvenc Koncz-versében, a *Fohászféle azért, hogy soha ne kelljen ölnöm* címűben fejeződik ki. Vagyis a francia szimbolista elődhöz képest Koncz néhány művében tetten érhető társadalmi elkötelezett egy változata, Bosnyák István szavával élve: szóakciós jelleg. Ezt a társadalmi elkötelezettséget nem lehet valamiféle politikai vagy pártprogramnak tekintenünk, hanem inkább olyan tényezőnek, amely a leírt szó erkölcsi dimenziójára próbál rávilágítani. Ráadásul az említett költemény csak látszólag vet fel erkölcsi kérdést, nagyobb teret kap a félelem megidézése, erre utal a visszatérő kezdő sor is: „Félek!”³⁴. Koncz erkölcsi elkötelezettsége semmi esetre sem hozható összefüggésbe az általa is megírt, kötelező Tito-verssel, amit egyébként nem vett fel a köteteibe. (Mellesleg a hermetikusként tekintett Branko Miljković is írt többemagával Tito-, illetve Jugoszlávia-verset.) Természetesen a symposionisták által *angazsáltság*nak nevezett társadalmi elkötelezettség baloldali eszményektől terhes. Ám ez a baloldaliság – ha ideológiailag nem is problémátlan – nem mosható össze az akkori magyarországi diktatórikus baloldallal. Ahogyan a francia baloldali értelmiségi diákmozgalmak és azok szimpatizánsainak (Sartre, Gide, Camus, Derrida, Foucault, Kristeva stb.) eszményei is más jellegűek a Rákosi-, illetve a Kádár-féle demagógiához viszonyítva.

A Koncz-vers mássága Bányai szerint többek között abban áll, hogy: „Mondatai bonyolultak, sőt az olyan mondatoktól sem retten vissza, és sok

³³ „Budući da je, kako kaže Kasu, shvatanje linearnog iščezlo iz našeg života, ideja o obliku kao neprekinutosti celine morala je biti odbačena. Ako je linearno to što konstituše oblik, onda oblika u klasičnom smislu te reči više nema. Poezija je pribegla slobodnim i diskontinuiranim formama.” In: Branko Miljković: *Sabrane pesme*. Priredili: Dobrivoje Jevtić i Bojan Jovanović. Prosveta, Niš, 2002, 351.

³⁴ Koncz: i. m. 60.

helyütt épp tudatosan alkalmazza őket, amelyeknek a közvetlen jelentése homályban marad, nem világosodik meg.”³⁵ Ugyanakkor sok olyan verse van, ahol épp ellenkezőleg, világos, lineáris ívű mondatokat találunk, amiből kitűnik, hogy Koncz grammatikai lázadása nem fakult sematizmus. Gondolati líra ez, ám ahogy Bányai Konczot idézve észrevételezi, a „megszakított gondolat” (*Automatikusan az őszről*) költészete vonul soraiban. Ez a gondolatkoncolás alapvető Koncz-vonás. Végel László, az első Koncz-kötet szerkesztője, „analitikus groteszk”-nek nevezi Koncz gondolati líráját, s azt állítja, hogy: „[Koncz] Gondolataiban az értelem szenvedélye munkálkodik, s egyetlen gondolata sem racionalizáltan körülhatárolt.”³⁶ Koncznál nem a narrativitás és ennek tagadása közötti feszültség határozza meg a lírát, hanem a gondolat folyamatos akadozása, átlényegülése, eltűnése, újra-felbukkanása. Kollár Árpád szerint: „Formabontó újítónak nem nevezhető a történeti avantgárd előzmények miatt, egységesnek ható, mégis tördelt szövegvilága ellenére posztmodernnek sem, verseinek relatív koherens nyelvezete, strukturáltsága, viszonylag stabil beszédpozíciója miatt.”³⁷ Koncz szavával a „vers leleplezése” a gondolat, a gondolkodás ön-reflexiójának hol sikeres, hol kudarcos eredményének függvényében íródik meg. A versek gondolkodói *énje* fragmentált, ugyanakkor a motívumok rendszeres ismétlődése által (táj, máglya, áldozat, vers, határ, halál stb.) kikerülnek a mindenféle értelmet tagadó zűrzavart, így a jelentés, a gondolat egysége sugallt, semmi esetre sem megtalált és kinyilvánított: „nem hiszel a szavaknak / ezért kerülöd, – / előttük lesütöd szemedet – az értelmüket. És a rossz mester / cifra blöffje mögé / sem bújsz, aki letagadja a jelentését / a szónak”³⁸ (*Egérút*). Talán pontosabb lenne az a megfogalmazás, hogy itt a jelentés egysége helyett sokkal inkább a töredékes szerkezet kohéziója érvényesül. Elek Tibor szerint: „[...] a racionális alkotói magatartás megfegyelmezi a belső zaklatottságot, s a végeredmény már egy letisztult diszharmónia”.³⁹ A szaggatott gondolatmenetre és a nem lineáris versbeszédre gyakran az (ön)felszólító mondatok is rávilágítanak. A József Attila-i felszólítás, a „Légy fegyelmezett!” Koncz esetében a verses gondolkodás (ön)fegyelmezéseként értelmezhető. Az *Ellen-máglya* című Koncz-kötet egyik ritka korabeli magyarországi recenziója, Füzi László a következő-

³⁵ Bányai János: A „megszakított gondolat” költészete. *Híd*, 1970/10–11., 1142–1149.

³⁶ Végel László: *A vers leleplezése*. In: V. L.: *A vers kibívása*. Symposium Könyvek 44. Fórum, Újvidék, 1975. 66.

³⁷ Kollár: i. m. 94.

³⁸ Koncz: i. m. 21.

³⁹ Elek Tibor: *Pusztulás és pompa az örökös meghasonlásban*. *Ex Symposium*, 1997/19–20., 11.

ket írja erről: „Ezeket a verseket az újbóli nekilendülés, ebből következően pedig a motívumok folytonos újraértelmezése, a jelentésrétegeinek gazdagítása teszi egyetlen drámai monológ töredékeivé.”⁴⁰ Szerinte ez a drámai monológ egyértelműen a világpusztulás diagnózisát adja. Ezzel függ össze a konczi Kosztolányi-mondat is: „Háború lesz.” Ez a halálra ítéltetés, a végítélet felé haladás, pontosabban: fokozatos romlás állapotának diagnózisa. Míg Kosztolányinál a háborúval és a romlással szembeállítható az esztétikai szépség ideálja, addig Koncznál bizonytalanok lettek azok az ideológiai alapok, amelyekből a századelői művész-szubjektum megalkotta én-jét, az esztétikai szépség, vagyis a művészet ugyanúgy lehet a morális züllés eszköze. Koncznál már csak koncok maradtak, a költők pedig konclesők lettek. Természetesen leegyszerűsíténé a problémát, ha Konczot pusztán a romlás, Kosztolányit pedig a szépség költőjének tartanánk, ennek ellentmond Koncz kivételes szerelmi lírája, Kosztolányi halál és betegség, illetve a baudelaire-i rút iránti figyelme. A különbség inkább az esztétikai paradigma változásában ragadható meg.

A legelején azt állítottuk, az író nem egyedülálló próféta, akkor sem, ha később beigazolódtott, előérzetei vannak. Kosztolányi nem cáfolja a háború erkölcsi szempontú elítélését, de kételkedik a művészet hatékonyságában a háborúval szemben: „A háború szörnyű valóság. Tiltakozni ellene erkölcsi kötelesség, ízlés és becsület dolga, de annyit ér, mint ünnepélyes kiáltványt fölolvadni, hogy helytelenítjük a földrengést.”⁴¹ Koncz hasonló módon a művészetben nem a háború ellenszerét látja, az Isten nélküli világban, vagyis biztos erkölcsi fogódzók hiányában magára maradt egyén szempontjából világítja meg a versírás etikájának problémáit. Kosztolányinál is jelen van ez a dilemma, műveit több ponton áthatja a létbizonytalanság tapasztalata. Koncz Kosztolányihoz való viszonya analitikus, a századelői, szimbolista szépség-esztétika átértékelésére alapozza költészetének kérdéseit. Ám a poétikai továbblépés, a fragmentált gondolatiság nem lesz győzedelmes esztétikai ideológia, hanem alternatíva a második világháború utáni kulturális légkör kihívásaival szemben. Koncz a vajdasági magyar költészetben elsőként reflektált az avantgárd utáni költészet problémáira, egy időben Tandorival.⁴² Lírájának eredményeit az újvidéki *Új Symposion* folyóirathoz kötődő költőgenerációk hasznosították tovább – máig ható következményekkel.

⁴⁰ Füzi László: *Koncz István: Ellen-máglya. Kortárs*, 1988/10.

⁴¹ Kosztolányi: i. m. 573.

⁴² Vö.: Elek: i. m. 13.